

פרק מ"ח מגולל את סיפור הברכות שמעניק יעקב ליוסף ולבניו. עצם ההגעה של יוסף אל יעקב נראית שבאה ביוזמתו של יוסף, אולם מדברי יעקב מוכח שהוא ציפה לפגישה זו. ניתן לראות שיעקב מברך את יוסף ובניו שלוש פעמים:

1. הברכה הראשונה מופיעה בפסוקים ג – ז כאשר מגיע יוסף אל יעקב. במעמד זה מעניק להם יעקב מעמד שווה בין השבטים, אחי יוסף. בכך הוא הופך את יוסף לבכור באופן רשמי כאשר הוא מקבל 'פי שנים' בנחלה.

2. הברכה השנייה מופיעה בפסוקים ח – טז. פסוקים אלו עוררו קשיים אצל רבים מהפרשנים, כאשר הקושי המרכזי שבהם הוא כיצד זה שפתאום יעקב אינו מזהה את בניו של יוסף¹. על כל פנים, כאן מברך אותם יעקב בברכה הידועה הפותחת עם 'המלאך הגואל'. תוכנה המרכזי של הברכה היא החלת שם האבות על הבנים. נראה שהצורך בכך נובע מהעובדה שהם גדלו במצרים ולא על ברכי יעקב.

3. הברכה השלישית מופיעה בפסוקים יט-כ. לאחר ניסיון התערבותו של יוסף, שתמה על כך שאביו שיכל את ידיו והקדים את אפרים למנשה, יעקב משיב שהוא מודע היטב למה שהוא עושה ואז הוא מוסיף ברכה שלישית: "וַיְבָרֶכֶם בַּיּוֹם הַהוּא לְאָמֹר בְּךָ יְבָרֶךְ יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר יְשָׁמְךָ אֱלֹהִים כְּאֶפְרַיִם וְכַמְנַשֶּׁה וַיֵּשֶׁם אֶת אֶפְרַיִם לְפָנֵי מְנַשֶּׁה".

נעסוק בקצרה בברכה זו. ראשית, יש להעיר שהמנהג לברך את הבנים בברכה זו בערבי שבת הוא, ככל הנראה, חדש יחסית. הוא מוזכר לראשונה בסידורו של רבי יעקב עמדין במאה ה – 18. במקורות קדומים מופיע שנהגו לברך ברכה זו בברית המילה. כך בתרגום יונתן (על פי כתר יונתן): ויברכם ביום ההוא לאמור בך יוסף בני יברכו בית ישראל את התינוקות ביום ברית

המילה לאמור ישימך יי כאפרים וכמנשה...

באשר לתוכן הברכה, סיבת הקדמתו של אפרים לפני מנשה מבוארת בדברי יעקב (יט): "וַיֹּאמֶר יְדַעְתִּי בְנֵי יְדַעְתִּי גַם הוּא יְהִי לְעַם וְגַם הוּא יִגְדֹל וְאוֹלָם אָחִיו הַקָּטָן יִגְדֹל מִמֶּנּוּ וְזָרְעוֹ יְהִי מְלֵא הַגּוֹיִם". על פי פשוטם של דברים נראה שיש כאן מעין התנבאות באשר למעמדו הבכיר של שבט אפרים על שבט מנשה. ובאמת מצאנו, כפי שהעיר כאן רש"י וביתר הרחבה ברד"ק, שאפרים היה שבט משמעותי יותר: ממנו יצא יהושע, ירבעם היה משבט אפרים ומלכות ישראל בכללותה נקראה אפרים מספר פעמים בדברי הנביאים.

על דרך הדרש, העלה הנצי"ב בפירושו, העמק דבר, הצעה נוספת. במדרש מופיע² שלאחר הגעתו של יעקב למצרים, אפרים ישב אצלו ולמד ממנו תורה בארץ גושן, בעוד מנשה היה עם אביו במצרים, ואפרים הוא זה שהודיע ליוסף שאביו חולה³. כך גם מסביר רש"י. לפי כיוון זה אפרים ומנשה הם מעין יששכר וזבולון, אפרים היה עסוק בתורה ואילו מנשה עוסק בדרך ארץ. לאור זאת מסביר הנצי"ב שיעקב הקדים את אפרים כדי להודיע שאף שדרך ארץ קדמה לתורה, ראוי להקדים את כבוד התורה לכבוד ההנהגה⁴.

¹ ראו, לדוגמה, בהצעת רמב"ן ורד"ק.

² ראו מדרש ילמדנו (מאן) ילקוט תלמוד תורה - בראשית אות קפג.

³ יש לציין, אומנם, שיש גם מדרשים שהולכים בכיוון הפוך ומסבירים שדווקא מנשה הוא זה ששימש את אביו והוא שזה שהודיע ליוסף: ראו בראשית רבה פרשת ויחי פרשה צז; שכל טוב ויחי פרק מח, א.

⁴ ב'הרחב דבר' שם מציע הנצי"ב שהטעם שמברכים ברכה זו בשעת המילה היא משום שאז עדיין לא נודע באיזה דרך ילך הילד ומברכים אותו שאם יעסוק בתורה יצליח כאפרים ואם יהיה עסוק בהוויות העולם יהיה כמנשה.

בין כך ובין כך יש מקום לשאול מדוע בכלל אפרים ומנשה הם המודל? האם לא ראוי יותר לברך את הבנים שיהיו כאברהם, יצחק, יעקב או שבטים אחרים? מה כבוד ידוע לנו על אפרים ומנשה? בספר חידושי הגר"ז על התורה מופיעה תשובתו של בנו, הגר"ד⁵, על שאלה זו:

ביאר הגר"ד זצ"ל דהנה כל השבטים גדלו והתחנכו על ברכי יעקב אבינו בארץ כנען וזכו ע"כ להיות שבטי יה, אך מנשה ואפרים לא זכו לכך, ולא עוד אלא שגדלו בארץ מצרים מקום הטומאה של ע"ז וג"ע כדאי' בחז"ל, ואעפ"כ זכו להגיע למדריגת השבטים, זהו הברכה שמברכים כל אדם מישראל שלא יהיה מושפע מסביבתו תהא אשר תהא כאפרים ומנשה בארץ מצרים.

על פי ביאורו, העובדה שאנו מברכים את הבנים שיזכו להיות כאפרים וכמנשה נובעת מכך שחינוכם היה המורכב ביותר, ובכל זאת הצליח. הם לא גדלו על ברכי סבא יעקב אלא כזרים במצרים. ההצלחה החינוכית שלהם היא סמל ליכולת שלא להיות מושפעים יתר על המידה מהסביבה החיצונית⁶.

בכיוון אחר הולך רבי צבי אלימלך שפירא מדינוב ה'בני יששכר', תלמידו של החוזה מלובלין, בספרו אגרא דכלה, לפרשת ויחי:

יש להתבונן דהנה הגם שבירכם וחילקם לב' שבטים כראובן ושמעון, למה יברכו ישראל את בניהם רק בהם ולא יאמרו ישימך אלקים כראובן ושמעון ושאר שבטי ישורון, ומהו היתרון בהם? ועוד, למה לא אמר לעיל בברכתם אחר פסוק המלאך הגואל וכו', והמתין בברכה הלזו עד ששם את אפרים לפני מנשה?

והנראה דהנה ידוע כל התורה כלולה בעשרת הדברות, ועשרת הדברות כלולים בדיבור האחרון הוא לא תחמוד וכו' וכל אשר לרעך [שמות כ ז], והוא להתרצות בגזירותיו ית' אשר מנע ממנו הטוב ההוא הניתן לחבירו, ולחשוב כי הוא ית' הוא לבדו היודע הטוב והנאות לכל אדם ולא יקנא את חבירו... והוא כאשר ישפיע הש"י טובה אל האדם, לא יבקש בזה תאוה וכבוד ויבא להתגאות על חבירו בזאת הטובה, רק אדרבא ינע לפני בוראו ויחשוב כי הוא מצד החסד מבוראו עליו. והנהף יעקב אבינו כאשר שם את אפרים לפני מנשה, ראה באפרים שלא נתגאה בטובה רק אדרבא וכו' וכו"ל, וראה במנשה שלא נתקנא באפרים, על כן בירכם בך יברך ישראל ישימך אלקים כאפרים מבלי גאות, וכמנשה מבלי קנאה על טובת חבירו, והבן כי קצרתי.

אם נרחיב את דבריו מתוך מבט כללי על ספר בראשית, ניתן לשים לב שלאורך כל הספר מצאנו מאבקי ירושה של אחים סביב שאלת הבכורה וההנהגה. כך אצל קין והבל, יצחק וישמעאל, יעקב ועשו ויוסף והאחים. התורה דוחה את ההנהגה הטבעית של הבכורה אולם בפועל הדברים לא התקבלו בקלות ויצרו מאבקים ומתחים גדולים. אולם בסיפור זה, כאשר יעקב מעדיף את אפרים על מנשה אנו לא מוצאים שום תגובה מצד שניהם. לא גאווה מצידו של אפרים ולא תלונה ומחאה מצידו של מנשה⁷. כל אחד מקבל את מעמדו בהכנעה ומודה על חלקו. כאשר רואה זאת יעקב הוא מברך: "בך יברך ישראל ישימך אלהים כאפרים ומנשה". הברכה לבנים היא שלא יתגאו ולא יתקנאו אחד בשני ויקבלו את מה שניתן להם מאת ה' בשמחה ובטוב לבב.

⁵ זהו בן דודו של הרב סולביצ'יק, שקרוי כמוהו על שמו של סבא שלהם, אביו של הרב חיים מבריסק, רבי יוסף דב.

⁶ רעיון זה הביא גם חנן פורת בספרו מעט מן מאור בשם הרב נריה (והדברים אכן הודפסו גם בספרו של הרב נריה על פרשת השבוע 'נר למאור').

⁷ ויש לשים לב לכך שבניגוד לציור המקובל, על פי חשבון השנים הם היו מעל לגיל עשרים.